

Angelo Brelich

MIÉRT A VALLÁSTÖRTÉNET?

ELSŐ FEJEZET: IGAZSÁG ÉS TUDOMÁNY – EGY ÉLET¹

Tudományos tevékenységem szempontjából az életem többé-kevésbé három jól elkülöníthető szakaszra bontható. Volt egy hosszú időszak, amikor már tudományos tevékenységet folytattam anélkül, hogy megtaláltam volna a saját utamat, anélkül, hogy módszertanilag tudatosává váltam volna. A következő, körülbelül húsz éves periódusban tudásom legjavát adtam. És végül a fokozatos elszakadásom a tudományos elkötelezettségtől. Így az életrajzom automatikusan három részre tagolódik: Korábban, Közben és Utána.

I. KORÁBBAN

1. Az előzmények

Budapesten születtem, 1913-ban, egy olasz családból való fiumei apa és egy magyar anya második, és egyben utolsó fiaként (Fiume akkor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott), az I. világháború végéig olasz állampolgár voltam. Iskoláimat mind Magyarországon végeztem. Talán érdekes lehet néhány tény. Tudományos formálódásom szempontjából: sohasem volt egy „hazám”, mivel Magyarországon külföldi voltam nevem és állampolgárságom okán, ahogy később Itáliában is a nyelv, a tanulmányaim, és a neveltetésem miatt. Sohasem tartoztam valamely pontosan meghatározható társadalmi osztályhoz, mert származásom alapján polgár lettem volna, de fiatalon gyakran a proletariátus gazdasági körülményei alatti szinten éltem. Nem volt vallásom, mert eszmélésem kezdetén elszakadtam a katolikus vallástól, amelybe beleszülettem.

Ez három olyan objektív tény – mivel a pszichológiaiakról nem kívánok beszélni – amelyek legalábbis részben megmagyarázzák elszigeteltségemet és azt a be nem illeszkedésemet, amelyek közepette tudományos tevékenységem is folyt.

Úgy tűnik, hogy említést kell tennem iskolai pályafutásomról és kulturális formálódásomról a gyerekkortól egyetemi tanulmányaim végéig tartó időszakban. Az iskolában minden jól ment addig, amíg elegendő volt meghallgatni az órákat és megcsinálni a feladatokat. Mivel a bátyám, aki két évvel járt felettem (Mario Brelich,²

¹ Angelo Brelich: *Storia delle religioni, perché?* Introd. di Vittorio Lanternari. Napoli, 1979. 21–43., 62–64. (részletek). Brelich eredeti, változatlan formában közölt jegyzeteit a jelenlegi jegyzetszámok mellett, kerek zárójelben megadott számmal különböztettük meg.

² Mario Brelich (1910–1982) író, hírlapíró, műfordító. 1928–1933 között a Pázmány Péter Tudomány-

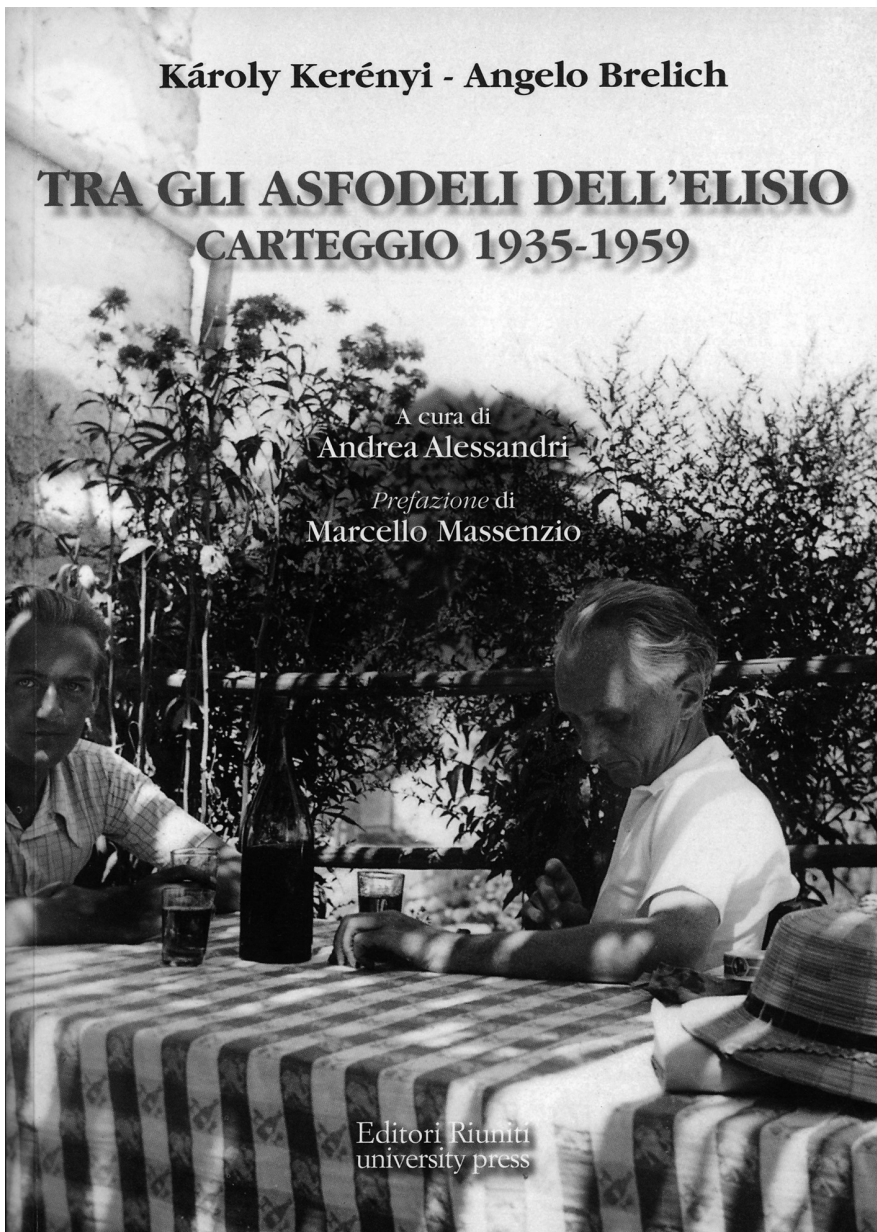
ma író) mindig az osztály legjobbjai között volt, kezdetben jól fogadtak az iskolában. A legkisebb voltam az osztályban, mivel 6 éves koromban nem az első elemibe, hanem a második osztályba írtattak be, mert már korábban, elsősorban a bátyámtól, megtanultam írni, olvasni és számolni. Az akkori polgári kritériumok szerinti jó nevelést kaptam, megkaptam az elemi iskolai tanítók, majd később a gimnázium első osztályaiban a tanárok szeretetét. A kulturális alapok, a jó neveltetés, és az intelligencia több mint elégséges volt és lehetővé tették, hogy az osztály legjobbjai között legyek anélkül, hogy tanuljak, egészen a gimnázium negyedik osztályáig.

A tizenharmadik életévem viharos fordulattal köszöntött be, egy időben, többek között, gazdasági helyzetünk katasztrofális megromlásával. Ekkor kezdődtek sorozatos kilakoltatásaink és a különböző megaláztatások. Igazi törés volt, itt csak néhány látványos aspektusáról számolok be. Addig szinte egyáltalán nem olvastam, a gyerekirodalom néhány kivételtől eltekintve szinte teljesen kimaradt számomra. De 1926-tól falánk szenvedéllyel vettem bele magam az olvasásba, a felnőtt irodalomba. Olyan műveket is elolvastam, amelyekhez még nem lehettem eléggé érett. Nem volt vezetőm, össze-vissza olvastam, Flaubert-től Shakespeare-ig, Dosztojevszkijtől Ibsenig, Anatol France-től Oscar Wilde-ig, még Nietzsche-t is... A bátyámmal szinte minden délutánt olvasással töltöttünk és azzal, hogy megbeszéltük benyomásainkat, ideáinkat. Ezzel egy időben elkapott a zene iránti szenvedély is (amit nem tanulhattam). 13-14 éves koromban az olasz melodráma vonzott az Opera kakasülőjére. Aztán Wagner, és 16-17 éves koromtól kezdtem szimfonikus koncertekre járni (csak az ingyenes, szabadtériekre) és azokba a templomokba, ahol Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert miséit adták elő... Nem tudnám megmondani, hogy a képzőművészet, vagyis inkább a nagy reneszánsz mesterek iránti érdeklődésem autonóm módon ébredt-e fel bennem, vagy inkább, és ez a valószínűbb, hogy bátyám hatására, abban az időben, amikor ő beiratkozott az egyetemre.

De nem teljesen passzívan „fogyasztottam” a kultúrát: akkor, 13 éves koromban kezdtem el naplót vezetni a gondolataimról, lelkiállapotomról, és némi gyerekkori előzmény után elkezdtem írni, elbeszélést, „verset prózában” (Baudelaire és Oscar Wilde hatása alatt), de mindenekelőtt verseket, egy nagy magyar költő, Ady Endre bővületében. Bár ő 1919-ben meghalt, de abban az időben a hatalom konzervatív képviselői még mindig rossz szemmel nézték, túl modernnek, „elátkozottnak” és forradalminak tekintették őt.

Ebben az időben a helyzetem az iskolában romlani kezdett, ahogy korábban, továbbra sem tanultam, de ekkor már nem volt elég figyelni az órán. Különösen a matematikával, a kémiával és a fizikával voltak nagy nehézségeim, míg a humán tárgyakból sikerült továbbra is a legjobbak között maradnom, még latinból is. Nem mintha tanultam volna, hanem azért, mert otthon, saját örömeimre latin költőket is olvastam. Eközben nemcsak hogy nem rejtettem véka alá, de egyenesen hivalkodtam

egyetemre járt, ahol 1935-ben doktorált *A 14. század vallásossága a kor olasz lírájában*. Budapest, 1935. c. értekezésével. 1946-tól végleg Olaszországba költözött. Ld.: Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Budapest, 1986. 180-186.

Az Angelo Brelich és Kerényi Károly levelezését közreadó kötet borítója, portréikkal.

a vallással és a hazafiassággal kapcsolatos ellenérzéseimmel. Ez utóbbiak voltak a horthysta rezsim magyar iskolájának talpkövei és én magamra haragítottam a papot, a hittan tanárát, aki az iskolám igazi szürke eminenciása volt, és az osztályfőnököt, aki szerencsétlenségemre pont a matematikát tanította.

Semmi sem érdekelt az iskolában, eltekintve néhány ritka órától. Kulturális érdeklődésem fontosabbnak tűnt számomra mindannál, amit az iskola kínált. Magasabb rendűnek éreztem magam iskolatársaimnál, sőt a tanároknál is, magasabbra törtem... Mindezzel – azon kívül, hogy a bukást kockáztattam (amit végül szerencsésen elkerültem) –, kihagytam azt a lehetőséget, hogy megszerezsem egy közepes tudás alapjait és megszokjam a szisztematikus munkát.

Iskolai pályafutásomnak volt egy másik, kiemelkedően fájó pontja is. Már be voltam iratkozva egy speciális gimnázium-líceumba, amikor az átalakult *humán* jellegűből *modern* középiskolává azzal az egyetlen változással, hogy a görög helyett egy modern nyelvet tanítottak az utolsó négy évben (a németen kívül, amely mind a kettőben elő volt írva), de én ott maradtam. E tény következményeire sajnos többször vissza kell majd térnem.

Amikor úgy ahogy túl voltam az „érettségin”, beiratkoztam én is, ahogy a bátyám, a Budapesti Egyetem Filozófiai Fakultására (a mai Filozófia és Bölcsészettudományi Karnak felel meg), 17 éves koromban. A Kar szabályzata szerint a hallgatónak két alaptárgyat és egy kiegészítő tárgyat kellett választania (ahogy minden középiskolában a tanárok csak két tárgyat tanítottak). Igazából nem volt határozott érdeklődésem és a legkevésbé sem kívántam középiskolai tanári pályára menni. A latint választottam (ehhez kiegészítő vizsgát kellett tennem görögből, de sajnálatos módon ez csak egy *pro forma* vizsga volt, elegendő volt néhány elem megtanulása és ezeket rövid idő alatt el is felejtettem), meg az olaszt, és harmadik tárgynak pedig a művészettörténetet. Először ez utóbbi felé orientálódtam, de hamarosan kiábrándultam, mert hibridnek találtam: egyik oldalon a tények, míg a másikon az esztétikai értékelés, amelyet szubjektívnek ítéltam. Egyáltalán nem foglalkoztam komolyan semmivel, de mivel magam mögött hagytam a matematikát és a fizikát, minden nagyon könnyen ment, kivéve azt, ami gazdasági tényezőktől függött. Bátyámmal együtt évről-évre a támogatásoknak köszönhetően tudtunk beiratkozni, és amikor egyszer nem tudtak adni, évet vesztettünk.

Nem tudom, hogy a második vagy a harmadik évben történt, hogy elbűvölt egy rendkívüli filozófia professzor.³ Ő neotomista volt és azzal tűnt ki, hogy kristályos tisztasággal gondolkodott és adott elő, szigorú volt és nagyon igényes, ahogy mondták is róla. Egyszer csak azt ajánlotta, hogy nála diplomázzak. De még mielőtt szorosabb kapcsolatba kerültem volna vele, elkezdtem előkészíteni a szakdolgozatomat. A tanár meghalt 1933-ban. A tervezett szakdolgozatot cikké alakítottam át és ebbe nem csak ennek a professzornak a sajátos terminológiáját emeltem át, de a problémafelvetését is, és *ad absurdum* vittem a konstrukcióját. A Magyar Filozófiai

³ Pauler Ákos (1876–1933) filozófus, az MTA tagja, a filozófia nyilvános rendes és a pedagógia jogosított tanára a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen.

Társaság hivatalos folyóirata, az *Athenaeum* 1934-ben elfogadta a cikket; ez volt az első publikációm.⁴ Nem kellene beszélni róla, mivel nem tartozik ahhoz, ami később a tárgyam lett, de alkalmat ad arra, hogy megemlítssem az első tudományos munkámat. Abban a cikkben ott van az az ideál, amely továbbra is, és mindig is vonzott, de munkáimban nagyon ritkán értem el, éppen csak érintettem vagy csak megközelítettem: a tartalom szigora, a kifejtés és a megírás lényegre törő egysége. És még egy megjegyzés: nem tudom, hogy tudomásul vettem-e már azokban az években, de azóta nagyon gyakran gondolok arra, hogy annak a filozófia professzornak nagy dolgot köszönhetek, azt, hogy a tanulmányokban fontosabb a következetes bizonyítás vagy akár a hiba is, mint a ködös, tünékeny igazságok.

Ugyanazokban az években kezdtem látogatni egy harmincöt éves címzetes tanár, Kerényi Károly óráit, aki minden pénteken egymás után két órát tartott a görög vallásról. Azok a péntek esték teljesen elkülönültek a Kar összes többi oktatási órájától. A terem általában tele volt, és nemcsak az antik stúdiumokat hallgató diákokkal, de jártak oda felnőttek, ismert irodalmárok, művészek is. A fiatal tanár szokatlan hangon beszélt, egész másképp, nem hidegen és távolságtartással, ahogy általában a professzorok szoktak. Az órája bizonyos értelemben fellépés volt, úgy, mint egy koncertező előadóművészé vagy egy színészé, de valóban lelkes volt, a szó legjobb értelmében, és közönségének közvetítette is ezt a lelkesedést. Úgy tűnt, hogy alkalomról alkalomra fedezi fel a görög vallást, és ez mindenki felfedezése lett, a „vallás” – ahogy a fogalmat megszoktuk, és amely oly ellenszenves volt – soha nem sejtett dimenziót kapott. Kerényi azért is tett mindenkre nagy hatást, mert egy élő embernek látszott, megélt kultúrával. Miközben a görög vallásról beszélt, olyan írókat idézett, mint D. H. Lawrence, Thomas Mann és mások. És az is hatott, hogy a tanítványokkal nem tartott távolságot, hanem hamarosan összetegeződött a leghűségesebbekkel, akik a keresztnevéen szólították.

Abban az időben barátság alakult ki – talán az egyetlen életünkben – Kerényi és a régészet professzora között, aki nem más volt, mint Alföldi András. Még ő is fiatal volt, de már rendes egyetemi tanár. Nagy tisztelet övezte hatalmas tudása miatt, még úgy is – legalábbis akkor nekem úgy tűnt – hogy az idősebb kollégák egyes csoportjai támadták. Alföldi egészen más típus volt, majdhogynem Kerényi ellentéte: ő volt a tudós, a professzor, pontos, módszeres, (látszólag) nem érdekelte más, mint az archeológia, a római történelem. Órái nem váltottak ki lelkesedést, de csodálatot igen, egyszerűsége, világos előadásmódja, és gazdagon dokumentált voltuk miatt. A diákokkal való kapcsolata egyszerű és szívélyes, még ha visszafogott is volt. Komolyan dolgoztatta őket, és aki vele volt, számíthatott irányítására és segítségére. Egyszer csak Kerényi és Alföldi körül egy diákcsoport alakult ki, de ők szinte kizárólag Kerényi „adeptusai” voltak és tőlük indult a kezdeményezés is. Időről-időre összejöttek, estefelé, egy kisvendéglőben, ahol szerényen, egy liter bor mellett olvastak és kommentáltak egy szerzőt, vagy a fiatalok előadták saját kutatásaikat és közösen megbeszélték azokat. A csoporthoz tartoztam én is, de nem túl gyakran mentem az

⁴ Brelich Angelo: Prima philosophia. *Athenaeum*, Úf. 20, 1934, 4/6. 211–219.

összejövelekre, egy kicsit azért, mert zavarban voltam a felkészületlenségem miatt, egy kicsit azért, mert nem igazán éreztem, hogy komoly stúdiumokat akarnék folytatni, és még azért is, mert nehezen viseltem a szervezett dolgokat, és legvégül azért, mert nem tudtam „kötődni” ezekhez a végzősökhöz. A művészettörténeti intézet frivolságához voltam szokva, ahol udvaroltak a lányoknak, és megvitatták a világ alapvető problémáit, és így nehezen viseltem csoportbeli kollégáim „komolyságát”.

Abban az időben senki sem voltam, és azt sem tudtam, hogy mi is szeretnék lenni, és mégis, ma úgy látom, hogy kutatói életem megannyi konstans eleme rajzolódt ki már akkortól, szinte élő szimbólumokká testesülve. Kerényi kreatív zseninek tűnt: ha akkor nem találkoztam volna vele, nem láttam volna meg azt a halvány lehetőséget, hogy ilyen nagyság megvalósítható a kutatások területén is. Ez olyan aspiráció volt, amelyet évekkorábban a költészetben és a filozófiában láttam magam előtt. Alföldiben az én szememben egy másik igényem testesült meg, amelyet éppen a hiányosságaim tápláltak: a komoly, meggyőződéssel végzett, állandó munkára való képesség. A diákok egyidejűleg érzékeltették velem a felsőbbségüket (a felkészültségükkel és az elkötelezettségükkel), és a kisebbségüket (azzal, hogy megelégedtek azzal, amit csináltak és azzal, amit megcéloztak).

Közben el kellett gondolkodnom a szakdolgozatomról. Elvettem a túl könnyű megoldásokat, amelyek megkísértettek. Az említett filozófiaprofesszor halála után elkezdtem azon gondolkodni, hogy az antik világ felé orientálódok, illetve a görögben való járatlanságom miatt inkább a római világ felé tájékozodom. Eldólt, hogy Alföldinél fogok diplomázni (a magyar egyetemeken csak rendes egyetemi tanároknál lehetett diplomázni),⁵ de Kerényi útmutatásaival együtt, néhány olyan témával, amelyek a római vallásra vonatkoznak. Kerényi ajánlott néhány olvasmányt, Alföldi pedig, vele egyetértésben, a pannóniai sírfeliratok felé irányított. (Ő szerkesztette ekkor a *Dissertationes Pannonicae* sorozatot,⁶ és ebben jelentek meg különböző nyelveken tanítványai szakdolgozatai. Magyarországon a diplomamunkákat ki kellett nyomtatni és ezeket be lehetett nyújtani más nyelven is.) Alföldi úgy látta jónak, ha megismerem a római világ összes sírfeliratát és ezért kötetenként kölcsönadta nekem a *Corpus Inscriptionum Latinarum*ot. A „komoly munka” igényével kijegyzeteltem belőle az összes sírfeliratot, hozzávéve még az *L'Année Epigraphique*-ot és az *Ephemeris Epigraphica*t is. Ezen kívül olvastatott: emlékszem, hogy az első könyv, amit javasolt, az Franz Cumont *After life in Roman paganism* című könyve volt.⁷ Amikor azt mondtam neki, hogy nem tudok angolul (olaszul és franciául gyerek-

⁵ Kerényi Károlyt a Pázmány Péter Tudományegyetem görög és római vallástörténet magántanárává 1926-ban nevezték ki, de csak 1936-ban Pécsen lett/lehetett nyilvános rendes tanár; míg Alföldi András már 1930-ban nyilvános rendes tanár volt Budapesten.

⁶ *Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes*. Ser I. Monográfiák és doktori értekezések; Ser. II. Doktori értekezések. A sorozatok 1933–1946 között jelentek meg Alföldi András szerkesztésében. 1983-ban az ELTE kiadványaként újraindult.

⁷ Franz Cumont: *After life in Roman paganism*. London, 1922.

korom óta olvastam, a német – amelyet sok évig tanítottak nekem a középiskolában, ahol nemigen tanultam – nehéz volt nekem, de már saját erőmből megtanultam), egészen egyszerűen azt válaszolta: „Tanulja meg!” És meg is tanultam, éppen Cumont könyvét olvasva, annyira, hogy azóta könnyen olvasok angolul anélkül, hogy beszélnék ezen a nyelven, sőt a szavakat ki sem tudom ejteni...

1935-ben kaptam egy ösztöndíjfelhasználási lehetőséget, ami lehetővé tette, hogy négy hónapot töltsék Rómában, ahol az Istituto Archeologico Germanicót látogattam és elkezdtem írni azt, amiről azt hittem, hogy majd a szakdolgozatom lesz. De mielőtt erről vagy az ebben az időben végzett munkáimról beszélnék, szeretném lezárni azoknak a történeteknek a fejezetét, amelyeken keresztül eljutottam a diplomáimig.

A magyar nyelvű kézirat készen volt már 1935-ben, apámmal lefordítottuk – rosszul – a következő évben, amelyet a családdal teljes egészében Rómában töltötünk. Ennek az évnek a tudományos munkáiról csak egy korlátlan terjedelmű önéletrajzban tudnék beszámolni: oly sok minden történt. Közben Kerényi katedrát kapott a pécsi egyetemen és mindannyian egyetértettünk abban, hogy nála kellene diplomáznom, de ellentétben a budapestivel, a pécsi egyetem nem fogadott el idegen nyelvű szakdolgozatot. Eldől, hogy miközben Alföldi kiadta a kész olasz szöveget, elkészíték egy második dolgozatot, amelynek kinyomtatásához Kerényi talált egy „mecénást”⁸ (cserébe egy dedikációért). Így 1936-ban Rómában végeztem egy rövid kutatást a római triumfátor vallási státuszáról. 1937 tavaszán lediplomáztam Pécsen, és az első két tudományos munkám is napvilágot látott 1937-ben.

2. Az első munkák

Az *Aspetti della morte nelle iscrizioni dell'impero romano*,⁹ hogy Alföldi elégedett legyen velem, az összes latin nyelvű feliraton alapult; én arra gondoltam, hogy egy appendixben hozzá veszem még a pannóniaiakat is, de ő ezt nem tartotta szükségesnek.

Mit mondjak erről a munkáról? Még ma is, valahányszor valaki említést tesz róla, mélységes szégyent érzek. Mégis, ennek a publikációnak jelentős következményei lettek az életemben. Alföldi jól terjesztette a sorozatot, talán egyetlen későbbi kötetemnek nem volt annyi recenziója és akkora híre, mint ennek. Otto Weinreich¹⁰ írt róla az *Archiv für Religionswissenschaft*-ba, Franz Cumont, miután elolvasta, írt nekem és meghívott, hogy látogassam meg a Corso Italián lévő laká-

⁸ Brelich Angelo: *A triumphator*. Pécs, 1937. (A Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Ókortudományi Intézetének értekezései, 1.) A tanulmány első lapján az alábbi ajánlás olvasható: „Dr. Hatvany Bertalan báró úrnak hálával és tisztelettel ajánlja a szerző”. Hatvany Bertalan (1900–1980) műgyűjtő, művészeti író, mecénás. Hatvany Lajos unokatestvére.

⁹ Brelich Angelo: *Aspetti della morte nelle iscrizioni dell'impero romano / A halálszemlélet formái a Római Birodalom sírfeliratain*. Budapest, 1937. (Dissertationes Pannonicae, I. 7.).

¹⁰ Otto Weinreich (1886–1972) német klasszika-filológus, a heidelbergi, majd a tübingeni egyetem professzora.

sában.¹¹ Még néhány olasz napilap is foglalkozott vele: a filozófus Adriano Tilgher¹² egy hosszú cikket szentelt neki a harmadik oldalon, és ugyanígy tett Julius Evola.¹³ Az a tény, hogy a régész Guido Calza¹⁴ is megismerte, hasznosnak bizonyult, ahogy hamarosan elmondom, ha nem is a fennmaradásom szempontjából, de egész biztosan kihatott az egész pályámra.

A hasznossága nem kisebbíti a zavaromat, amit akkor érzek, ha erről az első munkámról van szó. Mindenesetre eme önéletrajz kitűzött célja miatt hasznos beszélni róla, hibái csekély objektív jelentősége és némely értékei ellenére. Szégyenkezesemnek több különböző oka van. Furcsának tűnhet, de elsősorban nem látványos elégtelensége a tudomány szempontjából, amit, ha jól emlékszem, több kritikus meg is jegyzett. Ez egy olyan munka volt, amely a latin sírfeliratok összességével foglalkozott miközben elhanyagolta az egyes motívumok történetének tanulmányozását, nem tett különbséget korszakok és földrajzi helyek szerint, nem vett tudomást a görög előképekről (ahogy valójában nem is vettem tudomást ezekről), és hiányzik belőle minden (vagy majdnem minden) történeti dimenzió. Bár még ha szégyellem is, ma már elnéző is vagyok hatalmas felkészületlenségem miatt, amelyet ez a kis könyv fed fel. Két különböző ok miatt is: egyrészt egy olyan 22 éves fiú első munkájáról van szó, aki korábban sosem tanult, komolyan és megkapó öntudatlansággal vetette bele magát egy olyan vállalkozásba, amelyhez nem volt még eléggé érett. Viszonylagos engedékenységem másik oka az, hogy az „alapvető felkészületlenség” ha más szinteken is, állandósult tudományos tevékenységemben, de erről majd később.

A szégyen még égetőbbé válik munkám más jellemzői miatt: például az az önhittség, amely átüt azokon a kritikákon, amelyeket kiváló kutatókkal vitázva írtam, úgy téve mintha mélyen érteném az antik embert (!), vagy a fikciók nagy száma, mert akarattal nem vettem tudomást arról, amit ténylegesen nem ismertem. Felháborítóan használtam kevésbé elmélyülten követett olvasmányaimat, kirángatva e könyvekből vagy cikkekből és kontextusukból egyes mondatokat, hogy alátámasszam kinyilatkoztatásaimat. Szégyenkezem azért is, hogy milyen módon pótoltam az anyagbeli hiányosságaimat (valójában nem volt hiány az anyagban annak, aki meg akarta tanulni úgy ahogy van, ahelyett, hogy megkonstruálta volna „az antik ember” világnézetét olykor elszakadva a feliratok szövegétől) Anaximandrosztól Platónig vagy az archaikus görög kultuszokig repkedve. És ha mindez még nem lett volna elég, egészen Bachofenig¹⁵ (akit alig ismertem), Nietzscheig, Keyserlingig.¹⁶ Szégyellem magam azért is, mert érvelés helyett azok mögé bújtam, akikre akkor

¹¹ Franz Cumont (1868–1947) belga régész, történész, a genti egyetem professzora.

¹² Adriano Tilgher (1887–1941) filozófus, színházi kritikus.

¹³ Julius Evola (1898–1974) olasz ezoterikus filozófus.

¹⁴ Guido Calza (1888–1946) olasz régész.

¹⁵ Johann Jakob Bachofen (1815–1887) svájci összehasonlító jogtörténész, történész és mítoszkutató.

¹⁶ Hermann von Keyserling (1880–1946) német filozófus. Esméi középpontjában a lelki megújulás problémaköre állt.

esküdtem, mint Kerényi és rajta keresztül Walter F. Otto¹⁷ és Franz Altheim,¹⁸ néhány passzust idézve tőlük érvelés helyett.

Nem lenne okom a szégyenre amiatt a rémes olaszság miatt, ami a könyvecske nyelve, mert én akkor kevésbé bírtam (és tökéletesen, ahogy valaki az anyanyelvét, ma sem), de ezen a téren is működött az önhittségem. Mindenáron a (németből átvett) magyar terminológiát akartam átültetni abban a meggyőződésben, hogy az olasz nyelv hibája, ha nincsenek meg benne a kifejezések pontos megfelelői... Felesleges az aránytalanul sok nyomdahibáról beszélni: ma sem vagyok jó a korrekció javításában, de akkor még gyakorlatom sem volt benne és a budapesti nyomda telis-tele rakta hibával az idegen nyelvű szöveget.

Mi marad? Maradhat-e valami, ami nem szégyenletes abban a „borzalmak kertjében”?

Könnyű azt mondani, hogy nem ismerem el „sajátomnak” azokat az írásaimat, amelyek előbb készültek, mint hogy módszertanilag, történetileg, vallástörténetileg felkészültem volna. De én írtam azokat, és hacsak nem feltételezhető személyiségem teljes átváltozása, ezek a jelek éretlen munkáimban mind negatívak lennének? Úgy veszem észre, hogy ugyan rémes hibákban fuldokolva, de mégis vannak korai munkáimnak értékei, nem annyira tudományos értelemben, mint inkább abban a módban, ahogy a kutatáshoz viszonyulok. [...] Érdekes felfedezni ebben a koraszülöttben néhány olyan idea eredetét, amelyek ma is az enyéme. Ezek egyike, csúnyán fogalmazva, ott van a *Bevezetés* első oldalán, habár nem tudnám megmondani, hogy a gondolat az enyém volt-e vagy az enyém lett valamely olvasmányt vagy tanítást magamévá téve: nem csak a problémák megoldása különböző az eltérő kultúrákban, de maguk a problémák is, és ezért „hiábavaló tehát az elmúlt század lélekkel és másvilággal gyürkőző filozófiájának kérdéseire keresni antik feleleteket”.¹⁹ E meggyőződés alapján jutottam el egy másik tézishez és ez egészen biztosan az én személyes „felfedezésem”. Ez pedig az, hogy a halottak árnyékvilági létezése és a túlvilág ideája egyáltalán nem feltételezi a halhatatlanságba vetett hitet, hanem egyszerűen a halál létét az élet ellentétéként jelöli meg (de ekkor viszont – Frobenius²⁰ és

¹⁷ Walter F. Otto (1874–1958) német klasszika-filológus, vallástörténész, 1934-től Frankfurt am Mainban egyetemi tanár.

¹⁸ Franz Altheim (1898–1976) német klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár. Ld.: Volker Losemann: A Dioskurosok: Franz Altheim és Kerényi Károly. Egy barátság szakaszai. *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 111–144.

¹⁹ „Hiábavaló tehát az elmúlt század lélekkel és másvilággal gyürkőző filozófiájának kérdéseire keresni antik feleleteket; ha ilyenek akadnak is, szerepük, beállításuk és így jelentésük is lényegében különbözik attól a tartalomtól, amivel a formailag azonos megoldások a kutató korában rendelkeznek vagy rendelkeznének, – nem is beszélve esetleg elenyésző jelentőségükről.” Brelich Angelo: *Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere*. Pécs, 1936. 3. – Olaszul: Brelich 1937. i. m. 3.

²⁰ Leo Frobenius (1873–1938) német néprajzkutató, régész. A kulturális morfológia és a frankfurti etnológiai iskola megalapítója.

Jensen²¹ vonalán, Kerényi közvetítésével – még azt állítottam, hogy ezek „közvetlen kifejezések” ...)

A nagyon rövid diplomamunkám felett nyugodtan szemet hunyhatnék, miután magyarul jelent meg és senki sem ismeri.²² De ez egyike disszertációm három fejezetének, amely később megjelent (a végkövetkeztetéseitől eltekintve) olaszul is,²³ és egyenesen szórakoztató azt látni, hogy egy kezdő oldalacskái visszaköszönnek az Úr 1970-es esztendejében; komolyan veszik, részletesen megvitatják, visszautasítják (de – *risum teneatis...*? – meg tudnátok állani nevetés nélkül...? – Mommsen²⁴ teóriájával egyetemben!!!), Hendrik S. Versnel²⁵ hatalmas, a győzelemről szóló monográfiájában. Eszembe sem jutna vitatni egy ilyen szerző nagyon is helyes megállapításait, de van egy dolog, amit meg kell jegyezni. A diplomamunkámban összehasonlítottam a római triumfátor alakját – az istenével, a királyéval és a halottéval, és azt a következtetést vontam le, hogy egyiket sem kell privilegizálni, és a többit pedig másodlagosnak tekinteni. (Ma talán azt mondanám, hogy ez a három, illetve a triumfátorral együtt négy kondíció konvergál abban, hogy „átváltozást” jelezzenek a közönséges emberi létezés szintjéhez képest.) A publikációban csak a harmadik fejezet tette egyirányúvá a kapcsolatot „a győzelem és a halál” között, leleplezve az érvelés elégtelenségét.

1936 volt az első év, amelyet teljes egészében Rómában töltöttem, és 1937 pedig az utolsó, amelyet végig Magyarországon. A diploma után új munkába kezdtem, amely a következő évben meg is jelent. Ez egy nagy, egy magyar régész emlékére készült mű *Aquincum vallásos élete* címmel:²⁶ *hungaricum est, non legitur*,²⁷ és ezzel elkerülöm a bosszúságot, hogy beszéljek róla.

3. Róma: a kezdet és a megszakítás

Egy újabb ösztöndíj lehetővé tette, hogy 1938-ban visszatérjek Rómába. Április 1-jén indultam azzal az ünnepélyes elhatározással, hogy arra is kihasználom az ösztöndíj időszakát, hogy gyökeret eresszek Rómában. A személyes ügyeim nem érdekesek. Ha csak az nem, hogy megismerkedtem Ernesto Buonaiutival²⁸ és sokszor jártam nála, és újra felvettem a kapcsolatot Pettazzonival,²⁹ akinek Kerényi mutatott be levélben,

²¹ Adolf Ellegard Jensen (1899–1965) német néprajzkutató, vallástörténész.

²² Brelich Angelo: *A triumphator*. Pécs, 1937.

²³ (1.) Angelo Brelich: *Trionfo e morte*. [Győzelem és halál] *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 14. 1938. 189–193.

²⁴ Theodor von Mommsen (1817–1903) német történész, ókortudós.

²⁵ (2.) *Triumphus*, Leiden 1970.

²⁶ *Laureae aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae. Aquincumi babérágak Kuzsinszky Bálint emlékének*. I. Budapest, 1938. 20–142.

²⁷ Magyarul van, nem olvasható – az eredeti latin – *Graecum est; non legitur*. – mondás nyomán, azaz: nem érthető.

²⁸ Ernesto Buonaiuti (1881–1946) történész, vallásfilozófus.

²⁹ Raffaele Pettazzoni (1883–1959) vallástörténész, a római egyetem professzora. Ld. még: Natale

ha nem tévedek, már '36-ban. Ő akkor jó viszonyban volt Pettazzonival. Szintén Kerényi segítségével kapcsolatba kerültem Guido Calzával, az ostiai ásátások vezetőjével, aki hívatott, hogy megbeszéljük felvételemet egy decemberre tervezett ásásra. De az ösztöndíjam már júniusra elfogyott és nem találván semmiféle módját annak, hogy eltartsam magam, úgy láttam, hogy kénytelen leszek lemondani álmaimról és frusztráltan visszatérni Magyarországra (ahol ugyancsak nem voltak perspektíváim). A legutolsó percben, úgy tűnik, hogy egy véletlen folytán, az Isola Sacra nekropolisének ásását előre hozták, és felvettek – fizetéssel – a munkák idejére. Ez egyszerre volt számomra kitörő öröm – Rómában tudok maradni! – és ijesztő görcs forrása, mert nem volt semmiféle komoly régészeti képzettségem. Felfogtam, hogy nem vagyok a helyzet magaslatán, és nem tudom, hogyan is vettem volna részt ebben a munkában Giovanni Becatti³⁰ szíves segítségével nélkül. Ő is fiatal volt, de már hozzáértő. Frusztrációm csúcspontja az volt, amikor előkerült egy nagyon érdekes görög felirat, amelynek publikálását rám akarták bízni. Én viszont, aki nem csak hogy nem voltam epigrafista (annak ellenére, hogy sírfeliratokkal dolgoztam, de a már publikáltakkal!), de görögül sem tudtam...

Augusztusban befejeződött az ásítás és szeptemberben a jegyzőkönyvek elkészítése (fizetéssel), és megint bevétel nélkül maradtam. Ekkor, a faji törvények következtében Pettazzoninak el kellett bocsájtania a megbízott tanársegédjét. Vele baráti kapcsolatom volt (vele és másokkal együtt jártunk a Buonaiuti-házba!) – és mivel nem volt saját tanítványa (ahogy később sem), megkérdezte, hogy „lenne-e kedvem” a tanársegédjének lenni. Döntő pillanat volt – és igazán fájdalmas, de egyben nagyon humoros is, hogy a fasiszta faji törvényeknek köszönhetően attól a perctől kezdve a Római Egyetemhez tartoztam.

Nem emlékszem az *Il mito nella storia di Cecilio Metello* [Caecilius Metellus mítosza a történelemben] című cikkem előtörténetére,³¹ amely nyomtatásban az 1938. decemberi dátumot viseli. Több szempontból is jelentős fejlődést mutat ez a cikk a korábbi munkáimhoz képest. Még ma is tetszik nekem például az első rész szikársága, és aprólékossága, amelyben bemutatom a dokumentumokat. De ami még fontosabb, az a témaválasztás. Akkor még nem volt bevett dolog „mítoszként” tárgyalni egy olyan epizódot, amelyet a római történelmi hagyomány Kr. e. 3. századra tesz. Ez az ideám akkori olvasmányaim alapján keletkezett (amelyben abban az időben nagyrészt Altheim és iskolája dominált, és arra a tézisre esküdtem, amely Kerényi tanításainak nyomán haladt). Nem ismertem még Dumézilt³² sem, aki – ha nem tévedek – nem foglalkozott az ilyen késő római tradíciókkal. Az innovatív kuta-

Spineto: Kerényi Károly és a vallástörténeti tanulmányok Olaszországban. *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 52–87.

³⁰ Giovanni Becatti (1912–1973) olasz klasszika-archeológus.

³¹ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 15. 1939. 30–41.

³² (3.) Ő volt az egyetlen tudós – ismereteim szerint – aki felfigyelt a cikk újdonságára, ahogy ez a majd egy évtizeddel később, a cikkről írott recenziójából kiderült, *Vesta* (RHR 1950, p. 226). [*Revue de l'histoire des religions*, 138. 1950. 226–229.].

tások, amelyeket D. Sabatucci úgy ünnepeelt, csak majd' egy negyed századdal később indultak.³³ A munka vállalása új és jól körülhatárolt volt: nem elég kimutatni egy, a történészek által elmondott epizódról azt, hogy az úgy nem történhetett meg, „a legendák megdöntése” (32. old.) csak az első lépés ahhoz, hogy felvessük keletkezésük és jelentésük problémáját. És a cikk egy sor olyan szilárd nyomot rögzít, amelyekből az derül ki, hogy ezt az eredetet és ezt a jelentést *valamilyen módon* a mítoszban kell keresni. Természetesen nem álltam azon a szinten, hogy pontos megoldást kínálhassak. A cikk interpretációs része a meglehetősen ésszerű első rész után fokozatosan eltűnik, míg az utolsó, egy boldogtalan és fékezhetetlenül kalandos oldalon újra felbukkan. De a probléma fel lett vetve és be lett mutatva.

Talán aránytalanul hosszan beszéltem erről a rövid cikkről, de ez azért történt, mert még ma is azt kérdezem magamtól: hová vezetett volna az utam, ha ezzel a cikkel nem ebbe az irányba fordulok. A megbízott tanársegédi állás immár hivatás-képpen is a kutatáshoz kötött. A cikk első oldalai a szakmai öntudat kialakulásának jeleit mutatják és megkülönböztetik korábbi munkáim helytelen módszerétől és önhittségétől. A szerény, de biztos pénzügyi alap – amelyet először sikerült elérnem –, a lassacskán megérett szakmai öntudat tették lehetővé számomra, hogy pótoljam szakmai hiányosságaimat? A gondolkodás eredetisége egy napon összekapcsolódott az alapok megszilárdulásával? A következő években a kutatás gyakorlatán keresztül, és a mások tudományos felvetéseit kritikátlanul, és úgy-ahogy megtanulva, emancipálódtam volna? Ezek olyan kérdések, amelyekre a későbbi történések örökre megtagadták a választ.

Halványan úgy emlékszem, hogy 1939 első hónapjaiban a Praeneste-i Fortuna-kultuszról szóló kutatás felé fordultam. (Ki tudja, hogy ezt hogyan is eszeltem ki akkor, és vajon ki és mit javasolt?) Egy palestrinai kirándulás során, a Castel San Pietro egyik vendéglőjében egy lélegzetre lejegyeztem egy (tudományosan alá nem támasztott) cikket, amelyet azután közölt egy magyarországi kulturális folyóirat, amelynek Kerényi volt a főszerkesztője.³⁴

De szeptember 1-jén – a második világháború kitörésének hivatalos napján – meg kellett kezdenem katonai szolgálatomat. Azon a napon természetesen nem sejtettem, hogy ez hat évvel később fog számomra befejeződni, 1945. augusztus 27-én, amikor visszatértem a másfél éves németországi fogságból.

4. A háború és utána

Feleslegesnek tűnik itt a háború alatti katonai szolgálat éveiről beszélni, mert a tudományos tevékenység szempontjából tökéletes vákuumot jelentettek. Mégis azt hiszem, hogy ha teljesen hallgatnék erről az időszakról, meghamisítanám az ezt

³³ (4.) D. Sabatucci: Mito e demitizzazione nell'antica Roma [Mítosz és mítosztalanítás az antik Rómában] in „Religioni e Civiltà”, 1. 1972, 539–589; vö. E. Montanari: Roma. Momenti di una presa di coscienza culturale, Roma, 1976.

³⁴ Brelich Angelo: Praeneste. *Sziget*, 3. 1939. 63–68.

követő periódus képét. Így szükségesnek tartom, hogy néhány gyors megjegyzést tegyek. El kell mondani pl. azt, hogy ez az élet gyökeresen kiszakított a teljesen szakmámmá vált kutatásból, a tanársegédi munkából. Pedig mint létezésem más aspektusaiba is, megpróbáltam ezekbe belekapaszkodni, máskor pedig úgy éreztem, hogy mindettől orvosolhatatlanul elszakadtam. A viszonylag nyugodt időszakokban – a laktanyabeli rutin alatt, de még a fogságban is – megpróbáltam például újra kezdeni a görög tanulását! 1942-ben Pettazzoni levélben meggyőzött, hogy adjam be a magántanári pályázatomat, és meg is kaptam a szükséges engedélyeket, hogy vizsgázhassak. Sikerral is jártam a vizsgabizottság a háborús körülmények közötti kötelező jóindulata következtében. Egynapi könyvtári munka után megtartottam rémes órát (az orfizmusról). Egy rendkívüli szemeszter idején, amelyet Budapesten töltöttem (ahol már korábban tolmács-tiszti szolgálatot teljesítettem) éppen nem volt semmiféle katonai kötelezettségem. Ekkor egy fiatal kiadó barátom kezdeményezésére összeállítottam egy antológiát a taoista Csuang-Ce írásaiból „lefordítva”, természetesen nem kínaiából, hanem három már létező fordítás (angol, francia és német) összehasonlítása alapján.³⁵ 1943. szeptember 8-án szöktem meg a német fogságból, a második letartóztatásom, amely éppen Magyarország német megszállása napjának éjszakáján (1944. március 19-én) történt, görög földön ért. Később, a fogságban – a görögöt kivéve – nem jutottam semmiféle tanulmányaimhoz kapcsolódó anyaghoz, és így, már amennyire az éhség és az egyéb kellemtelenségek lehetővé tették, regényeket, verseket, és esszéket olvastam, amelyekhez a lágerben cirkuláló könyvek jóvoltából jutottam, és írtam néhány kisebb, de nem a vallások történetéhez kapcsolódó dolgot.

Hat év megszakítás valószínűleg senkinek sem jelent csupán stagnálást, hanem regresszióval kell számoljon. Nálam egészen biztosan így volt. 1939-ben, amikor elkezdtem a munkát, de úgy, hogy hiányoztak a szükséges alapok, és anélkül, hogy pontos elképzeléseim lettek volna arról, hogy mit is szándékozom csinálni, még tele voltam bizonytalansággal. Akkor 26 éves voltam, és mire visszatértem, harminckettő lettem. Ez olyan kor, amikor már nem „illendő”, hogy valaki kezdő és bizonytalan legyen a szakmájában. Másrészt a fogság kiszívta belőlem a régi (de most megújuló), az irodalom, a költészet és a művészet iránti lelkesedésemet, szinte megsemmisült az, ami akkor „zárójelnek” tűnhetett a kutatási tevékenységemben. Visszatérésemkor rémes állapotokat találtam: a nélkülözésekben a szüleim csontsoványra fogytak. A következők: bár megbízott tanársegédi állásomat megőrizték számomra, és újra kezdtem a munkát, de nehezen vettem fel újra a fonalat. Az első hónapokban letisztáztam néhány, a fogságban megírt vagy felvázolt dolgot, a gyakorlati élet szempontjából a *Meditációk Jónás könyvéről* című érdemel említést. Ezen az íráson keresztül kerültem kapcsolatba az Einaudi kiadóval, akiktől több fordítói megbízást kaptam. Ezek nélkül nem tudom, hogyan éltem volna túl ezt az időszakot. Másrészt viszont a fordítások,

³⁵ Csuang Ce bölcsessége. Összeállította, kommentárral ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Brelich Angelo. Budapest, 1944. Az ABC Könyvkiadó Rt., a könyv kiadójának vezetője, a Brelich testvérek régi barátja, Zolnay László (1916–1985) régész, történész volt.

és általában az anyagi nehézségek távol tartottak a tudományos munka újramegzésétől, de legfőképpen nem hagytak bennem elég morális erőt a folytatáshoz. És végül – itt érintem az önéletrajznak azt a szintjét, amelyet ki akartam kerülni – ‘47 őszétől együtt éltem jelenlegi feleségemmel, aki távolról sem volt gazdag vagy tehetős, de pénzügyileg jobban állt, mint én. De ha ez a tény meg is mentett az anyagi csódtól, új felelősséget is rakott rám (azt, hogy eltartsam magam), és legfőképpen energiáim jó részét elhasználta az az erőfeszítés, hogy alkalmazkodjak az új élethez.

Ezek a felszínes önéletrajzi megjegyzések szükségesek voltak a háború utáni öt-hat évben végzett tudományos munkám jellegének megértéséhez.

Azt mondtam, hogy regresszió és nem stagnálás. Igen, a háború utáni első írásaim a legszegényteljesebbek. Az egyetlen, bár nem elégséges mentségem az, hogy gyakorlatilag kényszerítve voltam az írásra: egy tudományos folyóiratnak mindarról, ami a görög vallásról az előző évtizedben megjelent, egy akkori kritikai folyóiratnak (*Doxa*) pedig a római vallásról. Ez utóbbi, ha nem is lényegesen, de talán kevésbé lett rémes. Ezekben a cikkekben ott van az összes fogyatékoságom, és még az 1937-es munkáim csekély értéke is hiányzik belőlük – tíz évvel később! Itt most felhasználom az alkalmat, hogy megemlítssem azokat a recenziókat, amelyek a nevem alatt jelentek meg a *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* [SMSR] 1939 előtti számaiban. Pettazzoni azt a megbízást adta, hogy írjak recenziót a szerkesztőségbe beérkező könyvekről a folyóirat minden számába, már csak kényelemből is. Ugyanis nem volt könnyű olyan recenzenst találni, aki ne akarta volna megkapni magát a könyvet is, ahogy ezt szerkesztőségi szabály is előírta. Meg kellett írnom ezeket, függetlenül tudományos kompetenciám korlátaitól és orientációmól (vagyis inkább dezorientáltságomtól). Az eredmény gyakran óhatatlanul szörnyű lett: kritikátlanul feldicsértem olyan szerzők munkáit, akikben „hittem”, kiegyensúlyozatlan ítéleteket fogalmaztam meg, kötéltáncosként billegtem hozzá nem értésem szakadékaik felett stb. A *Doxának* írott beszámolóiban, miután sok írást kellett recenzálnom, a hibáim mérhetetlen mennyiségűre szaporodtak.

Hol is folytathattam volna kutatómunkámat, ha nem ott, ahol megszakadt. Visszatértem tehát a Fortuna istennőről szóló áhított munkához, de még zavarosabb ideákkal. A kutatás újramegzésének első és nagyon szerény gyümölcse egy kis, négy oldalas cikk lett Numeria istennőről.³⁶ 1946-ban látott napvilágot, kifejezetten az újramegzés szimbolikus gesztusaként. A cikk tartalmáról felesleges lenne említést tenni – egy lényegtelen kérdés hipotéziséről volt szó benne –, de ami a formáját illeti, megállapítható, hogy olyan mintha a szigorú pontosság rám ható csábítása térne vissza a Caecilius Metellusról hét évvel korábban kelt cikk első oldalairól.³⁷ Jó jel volt? Az ezután következő évek termése alapján nem mondható. Könnyű pontosnak lenni egy nagyon korlátozott témában: Numeria ezt lehetővé tette.

³⁶ Brelich Angelo: Numeria. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 19/20. 1943/1946. 179–181.

³⁷ Brelich Angelo: Il mito nella di Cecilio Metello. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 15. 1939. 30–41.

5. Az „*Albae Vigiliae*”

Fortunával nem volt szerencsém ez alkalommal sem. Más témák hamarosan eltávoztak tőle. Íme hogyan.

Hihetetlennek tűnik, de már az 1946–1947-es akadémiai évben megtartottam az első szabad kurzusomat. A tárgya *Róma ideája* a római vallásban, vagyis azt néztem meg, hogy a római állam a közös vallásban hogyan nyilvánítja ki a saját magáról alkotott képét. Elég ambiciózus vállalkozás volt. A közönség előtt való beszéd oly mértékben keltett bennem félelmet, hogy szükségesnek láttam, hogy leírjam előre szinte az egész kurzus előadásait. Természetesen most már nem emlékszem a részletekre, de tudom, hogy a kurzus jó része az archaikus naptár ünnepeinek – Lupercalia, Parilia – elemzéséből állt, és sok szó esett a Vesta kultusról. Csak azért említtem ezt a kurzust, mert már benne voltak a következő két munkám gyökerei. Ezeket németül publikáltam (az olasz kéziratból fordítva) 1949-ben, Zürichben, az *Albae Vigiliae* sorozatában, amelynek Kerényi volt a főszerkesztője. Két munkáról beszélek, mert két különböző könyvben publikáltam,³⁸ de egyetlen gondolatmenetként írtam meg. A kiadó igénye volt a látszólag egymástól független két publikáció, amihez nagyon nehezen adtam beleegyezésemet.

E munkák apropóján először megemlítem, hogy milyen hatásaik és következményeik voltak helyzetemre és a karrieremre nézvést, és azután próbálok meg értékelni e két írást tudományos gondolkodásom fejlődése szempontjából.

Mindjárt azzal kezdem, hogy ez a két szöveg a következő évekre meghatározta a rólam alkotott képet az olasz akadémiai világban. Németül jelentek meg, egy olyan sorozatban, amelyet Kerényi szerkesztett, és kizártak minden olasz tradícióból, nemcsak az akadémiaiból. Hiába tartoztam a Római Egyetemhez, jobban, mint valaha, külföldinek, magyarnak számítottam. Maga Pettazzoni, aki olvasta a kéziratokat, recenziójával³⁹ udvariasan és megfontoltan, de távolságot tartott tőlem. Dícsért és kritikát gyakorolt, amelyet ma, a lényegre illetően jogosnak látok (különösen a 183. oldalt).⁴⁰ Recenziója valamiféle elegánsan kifejtett, személyes intéssel végződik, de ez jelezte kapcsolatunk megromlásának kezdetét, amely pedig oly nagyszerű volt a háború alatt és közvetlenül utána. Mivel én nem alkalmazkodtam az ő iránymutatásához, akadémiai „együttműködésünk” veszélybe került.⁴¹

E két írás Kerényi követőjeként definiált, valóban a tanítványa voltam és akkor még a barátja is. Ő szerkesztette az *Albae Vigiliae*-t és az Einaudinak lefordítottam

³⁸ Angelo Brelich: *Die geheime Schutzgottheit von Rome*. Zürich, 1949. (*Albae Vigiliae*, NF. 6.) és Angelo Brelich: *Vesta*. Zürich, 1949. (*Albae Vigiliae*, NF. 7.)

³⁹ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 22. 1949/1950. 182–185.

⁴⁰ (5.) És még vitathatóbbak a 184. oldal konkrét sugalmazásai.

⁴¹ (6.) Egy önéletrajz vagy életrajz tervébe bele lehetne illeszteni a Pettazzonival való kapcsolatom történetének részletes elemzését. De már ezeken az oldalakon is elkerülhetetlen. Meg kell említenem, hogy Pettazzoni általában nem volt valami kommunikatív és szinte sosem beszélgetett tudományos témákról. Nem ment bele vitába velem, nem *tanított* nekem semmit. Ha megértettem a gondolkodását – sokkal később –, az csak műveinek olvasásán keresztül történt.

Jung-Kerényi *Einführungját*, ami 1948-ban megjelent olaszul,⁴² így elkerülhetetlenül ez a vélekedés terjedt el. Ezen kívül Kerényi (és talán még inkább Altheim és iskolájának) hatása ténylegesen jelen van a két dolgozatban, és nem lehetett senkitől sem azt követelni, hogy a „lehengerlő evidencia” ellenére nehéz munkával elkezdje keresgélni, hogy a cikkekben vannak-e nyomai az eredetiségnek.

Másrészt e két füzet azt mutatta, hogy olyan ember lettem, aki dolgozik, és aki kezd kiterjedt ismereteket szerezni a római vallásról. Külföldön, ahol érdektelen volt, hogy az olasz kultúrán kívül állok, ezek a közlemények – egy kissé azért is, mert nem Olaszországban publikáltam – felhívták rám a szakemberek figyelmét. A *Vesta* bekerült a kurrens bibliográfiákba, és érdeklődést váltott ki olyanokból, mint Dumézil,⁴³ és más, nemzetközileg neves kutatók dicsérték és írtak róla kritikát (pl. C. Koch,⁴⁴ H. J. Rose⁴⁵ stb.), sokkal inkább, mint a későbbiekben, az érettebb műveimmel kapcsolatban. Felejthetetlen számomra, ahogy Jean Hubaux⁴⁶ követte a munkáimat és kereste velem a kapcsolatot.

Ugyanakkor pont ez a két publikáció élezte ki és tetézte azt a válságot, amelyben szakmámmal kapcsolatban találtam magam. Attól a pillanattól kezdve, hogy a nyomdába kerültek, a haszontalanság érzetét keltették bennem és émelyegtem.

Ha elemezni igyekszem e szövegeket – most már a távolból, szenvtelenül –, csak azért teszem, hogy lássam: annak ellenére a „korábban” korszakhoz tartoznak, hogy későbbi érdeklődésem magvait rejtik. Tényleg nem érdemes hosszan időzni hibáiknál, mert túlságosan is evidensek. De jelzem azokat, amelyek ma számomra a legleNyegesebbeknek tűnnek.

1. Ma meggyőződésem, hogy az önkényesség és az erőltetés minden kutató művében fellelhető: ezek nélkül nincs interpretáció, marad a csupasz anyag. A kérdés csak a mérték és az, hogy mennyire kontrollál a kritikai érzék. Mind a *Schutzgottheit*, mind a *Vesta* fittyet hány minden józan megfontolásnak. A szigorra való törekvésem ellen hatott – nemcsak abban a korban – az a szinte állandó kísértés, hogy a végtelig kifacsarjam az anyagot, a legjelentéktelenebb nyomot is felhasználva, de elengedő kritikai érzék nélkül, ami a legabszurdabb önkényességekhez vezet.⁴⁷

2. A '37-es munkáimban az „antik” fogalma (die Antike!) meg nem engedhető összehasonlítások és dedukciók felé vitt. A fogalom eme felfogását a római és a

⁴² Carl Gustav Jung e Károly Kerényi: *Prolegomeni allo studio scientifico della mitologia*. Trad. di Angelo Brelich. Torino, 1948.

⁴³ Georges Dumézil (1898–1986) francia vallás- és mítoszkutató.

⁴⁴ Carl Koch (1907–1956) német klasszika-filológus.

⁴⁵ Herbert Jennings Rose (1883–1961) angol klasszika-filológus, mítoszkutató.

⁴⁶ Jean Hubaux (1894–1959) francia történész, klasszika-filológus.

⁴⁷ (7.) Elegendő lesz egyetlen egy a sok közül annak megértéséhez, hogy miről van szó. A *Vestában* a 72. oldalon (n. 181), az (ovidiusi!) „mítosszal” kapcsolatban amikor Priapus megpróbálja megerősokolni az istennőt, megemlítem a kétarcú Priapus elszigetelt (szicíliai) ábrázolását, így célozva *Vesta* és *Ianus* jól ismert kapcsolatára...

görög istenségek lényegi azonosságának altheimi doktrínája táplálta bennem. És ráadásul az *Aspetti della morte*ban odáig mentem, hogy a római valláshoz a Socrates előtti filozófiában kerestem magyarázatot... (*Vesta*, 48, 55),⁴⁸ vagy célom eléréséhez felhasználtam a Zeus Karios vagy az orfikus Phanes kultuszához kötődő tetteket... (*Schutzgottheit*, 19-től).

3. Az olyan (Kerényitől eredő) fogalmak folyamatos használata, mint „szoláris”, „lunáris”, vagy „tellurikus” és „kozmosz” – azon kívül, hogy meghamisították a római vallás jellegét – általánosságuknál és hajlékonyságuknál fogva könnyen vezetnek önkényességekhez.⁴⁹

4. Különböző lépések, különböző terminusok (*Grundintuition, Idee an sich stb.*) egy határozottan irracionális irányra engednek következtetni. Most, visszanézve, úgy tűnik, hogy nem erről van szó, hanem arról, hogy teljességgel hiányzott bármiféle metodológiai szemlélet. A módszer hiánya megmagyarázza a naivitást, amelyre senki nem reflektált, és amelyet magam nem érzékelttem: például amikor a görög és a római istenségekről beszélek, úgy tűnik, mintha objektív „realitásukat” feltételezném (an sich!), csak éppen másképp „fejezik ki” a görög és a római vallásban (pl. ld. *Vesta* 69-től Hephaistos és Vulcanus és kapcsolatuk Hestiával és Vestával, Hermes és Mercurius stb.). Ha valamilyen – akár ha hibás – metodológiai elgondolás mentén tárgyaltam volna ezeket, az azt jelentené, hogy legalább felvettem az antik vallások tanulmányozásának céljaira és eszközeire vonatkozó problémát. A valóságban egy sokkal súlyosabb dologról volt szó egy immár 36 éves kutató esetében: az elmélyült gondolkodás teljes hiányáról, és következésképp, tanárom és az általa tisztelték felvetéseinek spontán és passzív visszhangozásáról. Itt most talán nem lesz felesleges egy megállapítás: abban az időben már ismertem néhányat W. F. Otto, Altheim és Kerényi legélesebb kritikusai közül, de a mából visszanézve meg tudom érteni, hogy ösztönösen visszautasítottam Nilsson⁵⁰ vagy Rose magatartását. Csak még nem jött el az idő, hogy tudatos módszertani pozícióból utasíthassam vissza őket.

Ahogy a két kis füzet hibái, úgy erényeik sem érdekesek önmagukban, csak eme írás témájának körében. Ezért most nem is időzöm el annál a ténynél, hogy – ellentétben azzal, ami a metodológia területén bebizonyosodott – a konkrét kutatás területén a két írás figyelemre méltó függetlenségemet bizonyítja: egyik interpretáció sem – legyen bár helyes vagy elhibázott – mutatja bármelyik, általam követett szerző sugallatait, egyik sem téziseik továbbfejlesztése vagy alkalmazása. Nem időzök olyan értékes felfedezéseknél, mint amilyen a klasszikus érvek használhatatlansága – a capitoliumi triász istenségének hiányában – az archaikus kalendárium datálására

⁴⁸ (8.) Ebből is egy példa a sok közül: Herkules feltételezett „szoláris” karakterének felfogása Héraklésznek néhány, a görög mítoszokban található ábrázolásából származik.

⁴⁹ (9.) Például könnyű úgy gondolni, hogy Pales „szolaritása” és kifejezett „égi” jellegének bizonyítására elegendő emlékeztetni Matuta epithetonjára és arra, hogy kelet felé fordulva imádkoztak *Schutzgottheit*, 23.

⁵⁰ Martin P. Nilsson (1874–1967) svéd klasszika-filológus, mítoszkutató.

(*Vesta*, 21.); vagy a több „újév” lehetősége a naptári rendszerben stb., vagy az adatok, és a bibliográfia széleskörű ismerete. Az érdekel jelenleg, hogy túl a metodológiai felkészületlenségemen, a cikkek utat nyitottak néhány problémának és olyan megközelítéseknek, amelyek kutatásaimban csak sok évvel később értek be. Szeretném kiemelni a legfontosabbakat. Először is a politeizmusra vonatkozókról van szó akkor is, ha abban az időben még nem ment nekem az egyetemes terminusokban való megfogalmazása. Közben az egész írást meghatározza az a szándék, hogy kimutassam, hogy a (római) istenségek *komplex* entitások (és nem érdekes, hogy ebben a tekintetben az elemzésben gyakran esem túlzásokba és önkényességekbe), vagyis nem merülnek ki egyetlen funkciójukban (Consus típusa: „a gabonarakározás istene”...), nem magyarázhatók egyetlen kód szerint (pl. a „természet”, a „kozmosz”, a „gazdaság”, a „szexualitás”, a társadalom”). Hanem többszörös valenciájuk van, egyidejűleg természeti, kozmikus, gazdasági, szexuális, állami stb. Ebben (és persze nem az egyes interpretációkban) igazam volt, szemben a római vallásról szóló munkák nagy részében jelen lévő reduktív interpretációkkal. A komplexitás elengedhetetlen a többszörös kód mai olvasatához, és később számomra a politeisztikus isteniség egyik megkülönböztető jegye lett a más típusú emberfeletti entitásokhoz képest, de a valenciák többszörössége nem az isteni mivolt egyetlen jellemzője. Ezt akkor megsejtettem és a jelentések elemzése (amely csak részben túlzó és önkényes) ezt be is mutatja. Ezt bizonyítja az is, hogy a római vallás egy olyan egyszerű állapot is befogad, mint a számár (*Vesta*, 90-től).

De van még tovább is. Bár továbbra is a római vallásra korlátozva, itt állapítom meg először és meglepően világosan, hogy nem elégséges azt mondani (ahogy akkor és most is mondják), hogy egy istenség „rokon” egy másikkal, vagy azt, hogy kettő között „kapcsolat” van, hanem meg kell keresni annak a rokonságnak és kapcsolatnak az okát. Ezt ebben a munkában, azt hiszem, elvégeztem – és itt sem az érdekes, hogy teljesen elhibáztam a megírás módját. Az a fontos, hogy a probléma fel lett vetve. Úgy tűnik, hogy még egy másik tény is fontos. Azt próbáltam bemutatni, ahogy a különböző római hagyományok szerinti összes istenségben a város „titkos védelmező istenségét” akarták megtalálni, vonásaikban van egy közös mag, legyenek bármily különbözőek is. Vagyis egy olyan „témát” kerestem – hogy zenei hasonlaltal éljek – amelynek különböző csúcspontjai vannak a különböző kidolgozásokban, azokban a „kompozíciókban” amelyek maguk az isteni alakok. Ezzel kifejezetten előnyben részesítettem (túl naivan, még kronológiailag is!) azokat a „témákat” (vonásaik magját), amelyekben „megkomponálótnak” tűnnek attól, hogy – esetről-esetre – a „témák” összetapadnak.⁵¹ És még egyszer: a legkevésbé sem érdekel a sok szempontból abszurd konstrukció, maga az a kísérlet érdekel, hogy *problematikussá tegyem az „isteni alakot”*. Már legalább ebben mennyire elszakadtam W. F. Ottótól és

⁵¹ (10.) A munkát egyetlen idea formálta: az első részben (= *Schutzgottheit*) meghatároztam a sok különböző istenség közös magját anélkül, hogy elemeztem volna ezeket a magok komplexitásában. A második részben (*Vesta*) azt néztem meg, hogy ezek a magok hogyan működnek egy komplett és komplex „isteni alakban”.

magától Kerényitől! Egy határozott történelmi pillanathoz kötöttem az isteni alakok megalkotását, a római politeizmus és az archaikus római civilizáció kialakulásának idejére, a Kr. előtt 6. századra tettem, talán helyesen. A megalkotás szót aláhúzom, mert ekkor először jelenik meg tudatomban a vallás kreatív jellege, és ez lesz a későbbiekben vallástörténeti érdeklődésem középpontjában.

Még egy, talán kevésbé lényeges, de következményeiben, későbbi kutatásaimra nézve súlyos részlet: ebben a munkában vettem észre először egy „szignifikáns” *változékonyságát*. Amikor megállapítom (*Schutzgottheit*, 35.), hogy a bizonytalan nemű isten (*sive deus sive dea*) szétválik egy férfi és egy női princípiummá (akkor azt hittem, hogy így megoldom a „két” Pales, és eme isten hagyományosan ellentmondásos nemének problémáját), ezzel azt állítom, hogy a női isten egy rejtett, titkos, a fő- illetve az alárendelt isten szisztémájában (paredros) nem más, mint egyike a célzások „kifejezési módjának”, a be nem vallott androgün isten ideájának. Kevésbé számít, hogy ez az interpretáció (a megfogalmazástól eltekintve) helyes vagy hibás, különösen nem a tárgyalt esetben, ahhoz képest, hogy rátaláltam arra az elemző módszerre, amellyel mind a rítusokat, mind a mítoszokat vizsgáltam a későbbiekben.

Összefoglalva, ezek a munkáim, amelyekre undorral és szégyennel szoktam gondolni, ma azzal lepnek meg, hogy megtalálom bennük azokat az irányokat, amelyek a későbbi fejlődés képességét mutatták és – visszanezve – a problémák kontinuitásának jeleként mutatkoznak. (Zárójelben: felvetődik egy másik probléma is, amelyet érdemes megemlíteni. Az, hogy tudományos eredményeink mekkora része alapszik – túl az adatok ismeretén, az alkalmazott módszeren és a kutatás céljain – a *forma mentisen*,⁵² azokon a meghatározó, tudattalan faktorokon, amelyeket magunkban hordunk, gondolkodásunk érése, és kutatásaink előre haladása ellenére? Megjegyzésem szkeptikus, és apriori leértékeli minden eredményünket? Vagy azt a következtetést kell levonni, hogy az is, ami bennünk változatlan, csak része annak az „alapanyagnak”, amellyel kreatívan dolgozunk?)

6. Mély válság

Ahogy már említettem, az *Albae Vigiliae*-be leadott írásaim, még megjelenésük előtt meggyőztek arról, hogy utat tévesztettem, amikor a kutatást választottam. Fonák helyzetben éreztem magam, mint egyetemi tanársegéd, és mint kutató. Új utat szerettem volna keresni, bármilyen gyakorlati megoldást, amely megszabadítana a tettetéstől, amely talán lehetővé tenné, hogy kiéljem az „igazi” hajlamaimat, amelyeket elnyom hiteltelen tevékenységem, és lehetetlenné teszi, hogy spontán újra-kezdjek, vagy egyáltalán kezdjek valamit. De mivel hiányzott belőlem bármely gyakorlati érzék, még csak elképzelni sem tudtam, hogy hogyan is kereshetnék, hogyan is találhatnék egy másik munkát. A bizonytalanság miatt sem utasíthattam el a biztosat (1950-ben megkaptam a „rendes” tanársegédi kinevezést, körülbelül két évre visszamenőleg).

⁵² Gondolkodási forma, mentális forma.

Ami a szorosan értelmezett produkciómát illeti, 1950-ből két „címet” jelezhetek: először vettem részt nemzetközi vallástörténeti kongresszuson (a 7-en, amely Amsterdamban volt), és ott előadást tartottam (J. Hubaux javaslatára a *L'Antiquité Classique* lapjain közöltem⁵³), és megjelent egy cikkem a SMSR-ben is.⁵⁴

A konferenciaelőadásomban kísérletet tettem arra, hogy az archaikus római valláson belül két fázist különböztessenek meg (és nem „aspektusokat” ahogy egy belga folyóirat cikkének címe írta). Az egyik az archaikus naptár megszerkesztése, a ciklikus idő megalkotása (az *annus vertens*) és a Jupiter-Juno „pár”, mint egyenrangú, de ellentétes és komplementer (az idus fényessége és a calendae sötétsége) entitások képviselői. A másikat, a későbbit, az idő megalkotása (egymást követő évek névadással) és a capitoliumi kultusz létrehozása képviseli (Jupiter egyedül a csúcson, mint Optimus Maximus). A munka problematikája nem volt túl eredeti Nilsson és Hanell,⁵⁵ másrészt C. Koch után, még ha az interpretációs javaslatom különbözött is tőlük. De e rövid kongresszusi felszólalásom emléke két különböző természetű megjegyzésre ösztönöz. Az első: szórakoztató arra gondolnom, hogy miközben Itáliában irracionalistaként voltam elkönnyelve, mint aki nem érdeklődik a történelem iránt, Amsterdamban két neves tudós – H. J. Rose és A. D. Nock⁵⁶ – a szememre hányták, hogy túlzás az, hogy történeti fázisokat akarok pontosan megkülönböztetni a római vallás nagyon régi, homályos és főként nagyon rövid időszakában... A másik megjegyzésem a következő: hihetetlennek tűnik, de ez az első és meglehetősen sematikus kísérletem, hogy tetten éjrem a legrégebb római vallás fejlődési folyamatának szakaszait, kijelölte, hogy húsz évvel később ez legyen a (majdnem) utolsó tudományos témám (ld. később), amely befejezetlen maradt.

Ma az *Osservazioni sulle esclusioni rituali* [Megjegyzések a rituális kizárásról] című cikk⁵⁷ az „első” fázisról írott legérettebb munkámnak tűnik. Az *Albae Vigilae* két füzeté és e tanulmány között nagyobb az időbeli eltérés, mint ahogy a megjelenési dátumok mutatják. A *Schutzgottheit*ot és a *Vestat* ahhoz, hogy 1949-ben megjelenhessenek, le kellett fordítani, és még előtte meg is kellett írni, míg ez a cikk valójában 1950-es. Ez az írás erősen kötődik a struktúráját is meghatározó alkalomhoz: H. Wagenvoort⁵⁸ tézisének cáfolata. Szerinte a rabszolgák, az idegenek, a nők stb. kizárása bizonyos római kultuszokból a „mana”-nak (a hiány vagy a gyengeség, a negativitás) különböző módokon fertőző jellegén alapul, vagyis úgy tartották, hogy az ezekhez a kategóriákhoz tartozó embereknek ilyenek a tulajdonságaik. Egy ilyen leegyszerűsítő tézis cáfolatához nem kell akrobatának lenni, ezért nincsenek a cikkben

⁵³ Angelo Brelich: Deux Aspects religieux de la Rome archaïque. *L'Antiquité Classique*, 20, 1951, 2. 335–342.

⁵⁴ Angelo Brelich: Osservazioni sulle „esclusioni rituali”. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 22. 1949/1950. 1–21.

⁵⁵ Krister Hanell (1904–1970) svéd klasszika-archeológus.

⁵⁶ Arthur Darby Nock (1902–1963) angol klasszika-filológus, vallástörténész.

⁵⁷ Brelich 1949/1950. i. m. 1–21.

⁵⁸ Hendrik Wagenvoort: *Roman Dynamism*. Oxford, 1947.

erőltetett állítások, amelyek bőven vannak viszont a német nyelvű füzetekben. És nem csak ez számít, még csak az sem, hogy sokkal könnyedebb az okfejtés. De az igen, hogy egyrészt ez egy újabb lépés a politeizmus megértésében, másrészt az a felfedezés, amelyet a cikk 20. oldalán (a „mitikus nyelvnél” nem kevésbé fontosként) a „kultusz nyelveként” definiálok. (Amikor felfedezésről beszélek, nem abszolút jelentőséget tulajdonítok neki, ez az én számomra felfedezés.) Ha az előző két kis kötetben az isteni alak komplexitását igyekeztem kiemelni, itt érdeklődésemet a *különbözőségek* fogták meg, még azok között az istenségek közötti különbségek is, amelyek sok szempontból látszólag nagyon hasonlatosak. Az azonos vallás különböző isteneinek kapcsolati hálójának figyelmes tanulmányozása (de mindig csak a római vallásról van szó), és a politeista vallások tipikus mechanizmusainak felismerése arra vezet, hogy a kevésbé komplex isteneket magukba olvasztják a nagyobb istenek (anélkül, hogy eltűnnének). Ez jelzi érdeklődésem fókuszpontját. A kérdésfeltevés hitelességét bizonyítja, hogy elkövetkező évtizedekben továbbfejlesztettem. Ez nem volt elegendő ahhoz, hogy elhiggyem, hogy megfelelek a ‘szakmának’. Az a gondolat, hogy mindekkorra ehhez a tevékenységhez vagyok kötve, szorongással töltött el.

Ezért aztán abban az időszakban eszembe sem jutott, hogy egy napon én lehetnék a vallástörténeti tanszék vezetője. A római vallás kutatója voltam (már ha valaha is!), és a „vallástörténet” olyasvalami volt számomra, amit Pettazzoni művelt. Ő egyik évben a szláv pogányságról, a másik évben a mitológiai kutatások történetéről, míg egy harmadikban a misztériumokról tartott kurzust, miközben egyes munkáiban (mint a három kötetes *A bűnök meggyónása*) szinte a világ minden vallását érintette. Egy napon, ’50-ben vagy ’51-ben, a Kar egyik tanársegédje (ma kollégám, mint rendes egyetemi tanár) megkérdezte, hogy mik a szándékaim, tekintettel Pettazzoninak a tanítástól való visszavonulására (ami koránál fogva ’53-ra volt várható). Megdöbbsentem, és biztosítottam arról, hogy soha sem gondoltam és nem is gondolok a tanszék vezetésére. Így aztán ő teljesen rendben lévén a lelkiismeretével, azt mondta, hogy ebben az esetben megpályázza azt, úgy gondolván, hogy kellően felkészült. Végül brutálisan összetört ez a nagyszerű tudós, aki egyike volt azon keveseknek, akik figyelemmel kísérték addigi tevékenységemet. Hiúságom megsértésének egyik példája ez, és annak a példája, hogy fizetni kell a naivitásáért annak, aki abban hisz, hogy az őszinte és meggyőző tudományos vita lehetséges a vitázók *személye* nélkül. És nem ez volt az utolsó példa.⁵⁹

* * *

⁵⁹ (11.) Közeledett az időpont, amikor Pettazzoninak végleg el kellett hagynia a Kart, miután az egyetemi szabályzat szerinti öt év az oktatás befejezése (70 éves korban) és a nyugdíjazás között letelt. Ezalatt a professzorok még részt vehetnek a Kari Tanács ülésein és szavazati joguk is van. Ezekben az években Pettazzoni sürgetni kezdte, hogy írjanak ki pályázatot megüresedett helyére és addig megbízottként nekem tartotta fenn. Ez érthető csodálkozást váltott ki a Kar professzorai körében. Hogyhogy, kérdezték, nem Pettazzoni volt az, aki még két-három évvel korábban is azt hangoztatta, hogy Olaszországban senki sem „áll készen” az ő helyének betöltésére? Annyira, hogy akkor még megbízottként

Szakítás Kerényivel

Hosszasan elidőztem az első években írott szövegeimnél, már csak azért is, hogy bemutassam, fényévnvi távolságra voltam már akkor is – és most már tudatosan – Kerényi álláspontjától, és így írtam meg *Appunti su una metodologia Studi e Materiali di Storia delle Religioni* [Metodológiai jegyzetek] című recenziómat.⁶⁰ Az alcíme is mutatja, hogy az *Umgang mit Göttlichem* (Göttingen, 1955) című kis Kerényi-kötetről⁶¹ szól. A távolság kimutatásához szükséges, de nem elégséges a cikk és annak személyes viszonyunkat érintő kellemetlen következménye. Elsősorban nem a több mint húsz éves barátságunk megszakadására gondolok, mint inkább arra a fájdalomra, amit azzal az emberrel kapcsolatban éreztem, aki örök elismerésemre volt jogosult. Írtam már e memoár elején Kerényi iránti diákkori csodálatomról. Most hozzáteszem, hogy nem lenne igaz azt gondolni, hogy ez a csodálat semmissé tett volna minden távolságot. Emlékszem, hogy gyakran mosolyogtunk (mert nem én egyedül) a „mester” olykor túlzóan lelkes, olykor enyhén groteszk megnyilvánulá-

sem javasolt mást távozása utánra, mint egy kereszténységtörténész kollégát? És két-három év alatt annyi vallástörténész érett meg, hogy országos pályázatot kell kiírni? És annyira sürgős lenne, hogy pályázat útján töltsék be a posztot, amikor az oktatás kielégítő módon folyik megbízással is? Ilyen, és hasonló kritikák és látszólagos okok hangzottak el. Valójában másról volt szó. Sokan tudták, hogy az utóbbi években Pettazoni figyelmét De Martinóra pazarolta, és azt gyanították, hogy ő lenne az *in pectore* jelöltje. Ám De Martinót rossz szemmel nézték akadémiai körökben, talán több okból is. Ezek között lehetnek természetének bizonyos vonásai, és tudományos tevékenységének kevésbé „ortodox” mivolta, de ma meg vagyok győződve arról, hogy bizonyosan azért, mert baloldali, politikailag elkötelezett ember volt. (Én is baloldali voltam, de csak mint egyszerű *idiotes*, anélkül, hogy párthoz tartoztam volna, és nem folytattam politikai tevékenységet, nem tűztem zászlóra politikai álláspontomat, azt csak a néhány barátom ismerte.) Végül Pettazoni makacs akarata felülkerekedett a Kar zavarán és a pályázatot kiírták. Az én szempontomból a helyzet így nézett ki: én nem akartam a pályázatot, annál is inkább, mert továbbra is úgy gondoltam, hogy nem állok a tanszékvezetői feladat magaslatán, és ha rajtam múlt volna, szívesen maradtam volna életem végéig megbízott professzor és rendes tanársegéd (saját magam tanársegédje...). De a pályázatot kiírták. Akkor vagy nem pályázok, vagy ha pályázok és nem nyerek, ez nem csak azt jelentette volna, hogy elveszítem a tanszékvezetést, de azt is, hogy el kell hagynom a tanársegédi helyemet is. Mert az, hogy Pettazoni tanársegédje voltam, több okból is indokolható volt: a korkülönbségünk okán (ő harminc évvel volt idősebb nálam), és az ő óriási presztízse miatt. Kényelmes volt a saját magam tanársegédjének lenni egy olyan intézetigazgató mellett, mint Pincherle, és egyáltalán nem volt szégyellnivaló. Ám tanársegédnek lenni és ötvenöt évesen!, valaki más, konkrétan De Martino mellett (mert már az elejétől fogva világos volt, hogy a játszma kettőnk között zajlik), aki körülbelül velem egyidős, és külföldön kevésbé ismert mint én, számomra elviselhetetlenül megalázó lett volna. Akkor úgy láttam, hogy az alternatíva a következő: vagy megnyerem a pályázatot, vagy szó szerint az utcára kerülök, munkanélküli leszek, bármiféle bevétel nélkül. Ez bárki számára abszurdnak tűnhet.

⁶⁰ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 27. 1956. 1-30.

⁶¹ Karl Kerényi: *Umgang mit Göttlichem. Über Mythologie und Religionsgeschichte*. Göttingen, 1955.

sain, melyek elkerülhetetlenül az elementáris humor forrásai lettek. Jelentős karakterbeli és érzékenységbeli különbségek voltak közöttünk és ezek az idő múltával hangsúlyosabbak lettek, különösen akkor, amikor oly sok kétségem volt, elsősorban önmagammal kapcsolatban, és láttam őt az önmagába vetett megdönthetetlen hitével, és azzal, hogy mindig milyen nagyon komolyan vette önmagát. Amíg meg nem találtam a magam metodológiai irányát, a tudomány területén nem volt miben opponálnom őt, és továbbra is hittem abban, hogy a zsenialitása járatlan utakat kövez ki a görög vallás megismerésében. Csak az öntudatra ébredésem után kezdtem szédületes sebességgel eltávolodni ideáitól. Megmaradt a hála és a régi familiaritás.

Kerényi néha eljött Rómába, olykor kétszer is egy évben, ugyanabban a könyvtárban dolgoztunk (a Biblioteca Americanában) és rengeteg alkalmunk volt beszélgetni. De egyre kevésbé értettük meg egymást. A növekvő meg nem értés egyidejűleg három szinten is jelentkezett. A tudomány szintjén, mert egyre türelmetlenebb lettem kétségbevonhatatlan, prófétai tónusú, vagy éppen kinyilatkoztatásszerű megállapításaival szemben. Vele beszélgetve az ilyen megnyilvánulásait viccesen így definiáltam: „a görög istenségekbe vetett hite”. A politikai nézeteltérésünk számomra felháborítóbb volt a tudományos egyet nem értésünknél, mert igaz, hogy Svájcba menekült a magyar nácizmus elől, és fiatalokként szabad szellemnek és progresszívnek tartottuk, később viszont nagyon gyorsan reakciós álláspontot vett fel, a „zsi-geri” antikommunizmusát, és még ennél is rosszabbat, a Foster Dulles-féle⁶² Amerika imádását. És végül az emberi ellentétek: az önbizalma szinte paranoiává vált. Nem lehetett úgy megemlíteni neki egy kutató nevét – legyen szó Pettazzoniról, vagy Eliadéról, Dumézilről, vagy De Martinóról,⁶³ hogy ne minősítse őket azonnal: „egy barom” vagy „egy hülye”. Ennek ellenére a régi bizalom valamilyen mértékben megmaradt. Amikor ideadta az akkor utolsóként megjelent kötetét, az *Umgang mit Göttlichem* címűt, – ma is úgy hiszem, hogy a legrosszabb művét – elolvastam és világosan megmondtam neki, hogy nem tetszett, és jeleztem neki, hogy írásban szeretném megindokolni. Világossá akartam tenni, hogy miben áll meg nem értésünk, ami a beszélgetéseinkben folyamatosan felbukkant, de töredékesen és rendetlenül. Buzdított, hogy tegyem ezt, és arról beszélt, hogy esetleg publikálni fogja azt, amit írni fogok cikk vagy recenzió formájában. De azt mondtam, hogy őszintén fogom kifejteni a gondolataimat (amelyekről már tudta, hogy meglehetősen kritikusak). Ennek dacára tovább buzdított, talán kihívást látott benne, vagy pedig nem számolt azzal, hogy ideáitól való elszakadásom mennyire radikális, vagy pedig úgy hitte, hogy ő sebezhetetlen. Végül ebben maradtunk.

Meg kell mondanom, hogy több okból is tisztázásra volt szükségem: most, hogy felfedeztem a saját utamat, konfrontálódnom kellett saját múltammal, a „Kerényi-tanítvánnyal”, aki voltam, részben, hogy mérlegre tegyem magát az irányt, az irányváltoztatás súlyát, és azt is, hogy hogyan képviselhettem egy olyan irányzatot,

⁶² John Foster Dulles (1888–1959) politikus, 1953–1959 között az Egyesült Államok külügyminisztere.

⁶³ Ernesto de Martino (1908–1965) olasz etnológus, antropológus, valláskutató. Ld.: Spineto 1999. i. m. 65–68.

amelyet most visszautasítok. Ezen kívül azt reméltem, hogy rászoríthatom Kerényit egy alapos tartalmi, érvelő vitára. És végül, kényszerítő szükségét éreztem, hogy ledobjam magamról a folyamatosan rajtam lévő „kerényiánus” címkét. Amelyet a közvélemény (az a néhány olasz kutató, aki tudott a létezésemről) továbbra is használt velem kapcsolatban.⁶⁴

Azonban két dolog is korlátozta a teljes őszinteséget és így azt is, hogy totális elkötelezettséggel vállaljam álláspontomat. Egyrészt a múlt emlékein alapuló ragaszkodásom maradványai, és érdemeinek objektív elismerése. Másrészt az a polemizáló hajlamom azokkal szemben, akik – különösen Olaszországban –, túl könnyen mondanak ítéleteket preconcepciók alapján a nem konformista kutatási irányzatokról, mindenekelőtt az olasz hagyományokkal szembenálló nonkonformistákról. Így a lehetőségek korlátai között csak enyhén kritizáló cikk született, amely kiemeli mindazt, ami a könnyben akárcsak részlegesen is menthető, és ezen túl, polemizál Kerényi kritikusaival ellentétéseivel és az olasz historizmussal (burkolt megjegyzésekkel Pettazzoni felé és a Croce-hívőnek megmaradt De Martino felé is). A mentség keresése – bizonyos értelemben, de nem úgy, ahogy Jung vagy Kerényi értelmezik, – még az „archetípus” fogalmában is, a cikknek ambivalens jelleget adott. Ma úgy látom, hogy az írás egyetlen célját sem váltotta valóra, Kerényi mégis hitszegő agressziókat látta, és megsebződött. Később egyenesen azt sugallta, hogy azt a cikket rosszhiszeműen és érdekből írtam. Annyira, hogy miután elnyertem a tanszék vezetését, „gratuláló” levelében azt írta, hogy örül a hírnek, mert „talán mostantól nem lesz szükséged arra, hogy a Pettazzoni-féle kutyákkal együtt ugass, és a Togliatti-félékkel sem.” Vádak és megalapozatlan remények: új tudományos tájékozódásomat, és a régebbieket, a politikaiakat mélyre hatóan meg kellett vizsgálnom, de nem kellett visszavonnom.

Kapcsolatunk, bár látszólag megmaradt, de valójában véget ért.

Hetényi Ágnes fordítása

⁶⁴ Kerényi és Brelich kapcsolatáról a kettejük levelezését tartalmazó olasz kötetben (Károly Kerényi – Angelo Brelich: *Tra gli asfodeli dell'Elisio. Carteggio 1935-1959*. A cura di Andrea Alessandri, prefazione di Marcello Massenzio. Roma, 2011.) Szilágyi János György tanulmányt közölt: *Elváló utak. Brelich Angelo és Kerényi Károly levélváltásához*. – magyarul megjelent: Szilágyi János György: *A tenger fölött. Írások az ókori görög és itáliai kultúrákról*. Budapest, 2011. 305-313. – Ld. még: Lackó Miklós: Sziget. Kerényi Károly levelezéséből. *2000*, 5, 1993, 1. 48-50.